

Makalenin Dergiye Ulaşma Tarihi: 23.11.2014
Yayın Kabul Tarihi: 10.12.2016

Antik Felsefede Psikolojinin Artalanı

The Backround of Psychology In Ancient Philosophy

Yrd. Doç. Dr. Hamdi KORKMAN *

Öz :

Bu çalışmanın amacı, psikolojinin doğuşunu sağladığı bilinen ruh-beden sorunu tartışmasının Antik felsefedeki düşünsel arka planını araştırmaktır. Bu amaç doğrultusunda yapılan bu çalışmada, Thales’le başlayan arkhe arayışının, zamanla bilginin kökenine yönelik arayışıyla ilişkilendiği ve bu ilişkinin de zamanla ruh-beden sorununa kadar uzandığı sonucuna varılmıştır. Ayrıca bu çalışmada, Antik felsefede bilginin kökeninin deneyimler ve duyular olduğunu öne süren ilk filozof olan Ksenophanes’in temelini attığı “sensüalizm”in (duyumculuk) psikoloji tarihi açısından önemli bir yeri olduğu görülmüştür. Nitekim Ksenophanes’in ardılı olan Demokritos, Epikuros gibi düşünürler, psikolojinin bir bilim olmasına önemli katkılar sunan İngiliz Görgülcü ve Çağrışımçı Filozoflarını etkilemiş, bu filozofların Ampirik anlayışı ise Wundt’un ilk psikoloji deneyini yapmasına zemin hazırlamıştır. Bu çalışmada, tarama yöntemi kullanılmıştır.

Anahtar sözcükler: Ruh-beden sorunu, arkhe, varlığın kökeni, bilginin kökeni, doğa felsefesi.

* Sağlık Bilimleri Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi Çocuk Gelişimi Bölümü hkorkma73@hotmail.com

Abstract :

The purpose of this study was to investigate the ideational background of the discussion of Soul-Body problem known as enabling the rise of psychology. In line with this purpose, it was concluded that Arche search starting with Thales led the search for the origin of knowledge over time and this extended to Soul-Body problem. Moreover, in this study, it was seen that “sensualism” whose foundation was laid by Xenophanes, who was the first philosopher asserting that the origins of knowledge were experiences and sensation, had an important role in terms of the history of psychology. Hence, philosophers such as Demokritos and Epikuros who were the followers of Ksenophanes influenced English Empirical and Evocative Philosophers (Hobbes, Locke and Hume), who made substantial contribution to the psychology for becoming a branch of science. The empirical understanding of those philosophers formed a basis for the Wundt’s first experiment of psychology. In the current study, the screening method was used.

Keywords: Soul-Body Problem, arche, origin of life, origin of knowledge, philosophy of nature.

Giriş

Bu çalışmanın amacı, psikolojinin doğuşunu sağladığı düşünülen ruh-beden sorunu tartışmasının Antik felsefedeki düşünsel arka planını araştırmaktır. Araştırmada tarama yöntemi kullanılmıştır. Gerek yurtdışı gerekse ülkemizde yapılan çalışmalarda, psikolojinin kökeninin Descartes’in başlattığı ruh-beden sorunu tartışmasına dayandığı belirtilmektedir. Sadece psikolojinin doğuşu değil, bilimsel yöntemin doğuşu da Descartes’le başlatılmaktadır. Çünkü modern pozitif bilimlerin temel düşüncesi olan doğa felsefesi yaklaşımının Descartes’le başladığı kabul edilmektedir. Bu çalışmanın temel amacı, gerek ruh-beden sorunu tartışmasının gerekse doğa felsefesi yaklaşımının Descartes’le değil, Antik felsefe ile başladığını göstermektir. Özellikle ruh-beden sorunu konusunda literatürde, Descartes öncesine dair kapsamlı bir araştırma olmadığı görülmüştür. Literatürde, ruh-beden sorununun düşünsel arka planının nasıl oluştuğu, alt yapısında ne gibi tartışmaların yattığı konusunda yeterli bir açıklama yoktur. Bu bağlamda bu araştırmanın, literatürde önemli bir boşluğu dolduracağı düşünülmektedir.

Milet Okulu düşünürleri Thales, Anaksimandros ve Anaksimenes evrenin *arkhesini* ararken doğa felsefesi anlayışını benimsemiştir. Doğa felsefesi anlayışı, evreni ve doğayı, mitler ve doğaüstü güçlerle açıklamak yerine, maddeyi temel alarak açıklamayı öngörür. Bu anlayış, Pythagorasçılar’ın mistik ve tinselci anlayışları nedeniyle Demokritos’a gelene kadar, etkinliğini yitirmiştir (Cevizci, 2010; Tuğcu, 2003). Pythagorasçılar diğer yandan matematiğe verdikleri önem ile bilim tarihi açısından önemli bir yere sahiptirler. Evreni ve doğayı anlama çabasının merkezine matematiği koyma anlayışı, Pythagorasçılardan sonra Platon, Galileo, Kepler ve Descartes ile devam etmiştir. Bu tarihsel birikimi değerlendiren Newton ise ma-

tematigi pozitif bilimlerin ortak dili haline getirmiştir (Ural, 2011; Yıldırım, 2001; 2005). Doğa felsefesi yaklaşımı, modern pozitif bilim anlayışının temelini oluşturur (Karakaş, 1997; Karakaş ve Bekçi, 2003). Modern pozitif bilimin temelinde, doğa felsefesi yaklaşımıyla başlayıp mantıksal pozitivizm ve işevurukçuluk (operasyonizm) ile devam eden bütünsel bir yapı vardır (Karakaş, 1997).

Evrenin arke'si konusunda çok farklı görüşler ortaya çıkınca, bilginin doğruluğuna nasıl karar verileceği yönünde bir arayış başlamıştır (Cevizci 2012). Bu bağlamda Elea felsefecilerinde, 'duyusal bilgi (doxa)' ve 'rasyonel bilgi (episteme)' olmak üzere iki farklı bilgi türü olduğu görüşü ortaya çıkmıştır. Platon da aynı sınıflandırmaya başlamıştır. Platon'a göre episteme, akıl yoluyla elde edilen rasyonel bilgi; *doxa* ise, duyular yoluyla elde edilen bilgidir (Cevizci, 2010). Sonraları ise, bu bilgi sınıflandırmasında bir değişim meydana gelmiştir. Buna göre, *episteme*, görgül ve denenebilir bilgiyi ifade ederken, *gnosis* ilhama veya tanrısal bilgiye dayanan bilgi türünü ifade etmiştir. Diğer bir ifadeyle episteme, duyulardan elde edilen bilgi için kullanılmaya başlamıştır (Tuğcu, 2003).

Zihin-beden sorunu konusunda yürütülen tartışmanın kökeninde bu bilgi sınıflandırmasının yattığı söylenebilir. Elea felsefesinde '*doxa*' kavramında, duyular yani beden; '*episteme*'de ise zihin merkezdedir. Sonraları episteme için duyular (beden), *gnosis* ise zihin merkeze alınmıştır. Bu ayrışma Yeniçağ'da epistemoloji ismi verilen felsefe alanında devam etmiş ve ampirist filozoflar duyuları, rasyonalist filozoflar ise akıllı/zihini ön plana almışlardır. Özellikle İngiliz ampirist düşünürleri, duyumlara verdikleri önem ile psikolojinin bir bilim olmasına giden yolu açmıştır.

Ksenophanes'in bilgilerimizi duyular vasıtasıyla elde ettiğimiz yönündeki düşüncesi, Demokritos ve Epikuros ile devam etmiştir. Herakleitos ve Parmenides ile başlayan ve Pythagorasçılar, Sokrates ve Platon'la devam eden anlayışa göre ise duyular vasıtasıyla elde edilen bilgi güvenilmezdir, bizi yanıltır. Asıl doğru bilgiye akıl vasıtasıyla ulaşırız (Cevizci, 2010; 2012; Çakmak, Yıldız ve Uslu, 2012; Tuğcu, 2003). Antikçağ'da başlayan bu tartışma, bir yandan epistemolojideki rasyonizm-ampirizm tartışmasını, diğer yandan ise Descartes'le birlikte ruh-beden sorununu doğurmuştur.

Ural (2011), Antik felsefeden beri süregelen "varlık problemi"nin yerini, Yeniçağ'da bilgi probleminin aldığını vurgulamaktadır. Bu bağlamda rasyonizm-ampirizm tartışması, bilgi probleminin merkezinde yer almaktadır.

"Varlık problemi" konusunda idealist ve materyalist felsefe olmak üzere iki temel felsefi yaklaşım ortaya çıkmıştır. İdealistler, her şeyi "düşünce (ide)"ye bağlayıp düşünceden bağımsız maddi bir gerçekliğin olmadığını iddia etmiştir. İlkçağ'da idealist felsefe, Pythagoras ve Elea Okulu ile başlayıp Platon ile önemli bir noktaya gelmiştir. Materyalist felsefe ise, her şeyin temeline maddeyi koyar. Materyalist düşünceye göre evrende ve doğada gerçekleşen her şeyin temelinde madde ve maddenin değişim ve dönüşümü yatmaktadır. Doğada gerçekleşen olayların altında doğaüstü hiçbir neden aramamak gerekir. Materyalistler ayrıca, *a priori*

(deneyimden önce-önsel) kavramını da kabul etmezler. Materyalist düşünce Milet Okulu ile başlamış, Abderalı Leukippos, Demokritos, Epikuros ve Lucretius ile devam etmiştir. Yeniçağ'daki temsilcileri ise Marx ve Engels olmuştur. Modern bilim anlayışının oluşmasında, materyalizm, amprizm, determinizm ve pozitivizm ile birlikte önemli bir yere sahiptir (Cevizci, 2010; Cogniot, 1968; Gökberk, 2008; Politzer 2003; Schultz ve Schultz, 2007).

Psikolojinin bilim olmasında idealist ve materyalist düşüncelerin önemli bir rolü olmuştur. Aslında duyular ve algı üzerine yapılan tartışmaların temelinde de idealist ve materyalist düşünce çatışması vardır. Varlığın ve bilginin kökeni konusundaki tartışmalar, idealizm-materyalizm tartışması ile doğrudan alakalıdır. Bilginin, akıl ile elde edildiğini ileri süren düşünürler, rasyonalizmin ve idealist düşüncenin oluşumuna; bilginin duyular vasıtasıyla elde edildiğini ileri sürenler ise, ampirizmin ve materyalizmin oluşumuna ön ayak olmuştur.

Özette, psikolojinin başlangıcını sadece ruh-beden ikilemi tartışmasıyla sınırlandırmayıp önce “varlığın ana maddesi (kökeni) nedir?” ile başlayan, sonra “bilginin kökeni nedir?”le ilişkilenen tartışmanın, zamanla ruh-beden (sonraları zihin-beden, şimdilerde ise biliş-beyin) ikilemi tartışmasıyla ilişkilendiğini söylemek daha doğru ve bütüncül bir yaklaşım olarak görünmektedir.

ANTİK FELSEFE

Antik felsefe, Yunan, Helenistik, Roma, Uzakdoğu, Hint, Mısır, Mezopotamya, Hitit, Fenike ve Pers felsefelerini içermektedir (Bayar Bravo, 2007; Cevizci, 2010). Bu çalışmada Yunan, Helenistik ve Roma Dönemi felsefesi ele alınacaktır.

Antik Yunan Felsefesi

Antik Yunan Felsefesi, Milet okulu ile başlar ve Aristoteles'in öldüğü M.Ö. 322 yılına kadar uzanır. *Presokratik felsefe (doğa felsefesi)*, *Sokratik felsefe* ve *büyük Sokratikler* dönemi olmak üzere 3 dönemden oluşmaktadır (Cevizci, 2010).

Presokratik felsefe (doğa felsefesi) ise, İyonya (*Milet Okulu*, *Pythagorasçı Okul*, *Elea Okulu* ve *Plüralistler (Empodokles, Demokritos ve Anaksagoras)*) olmak üzere 4 dönemden oluşmaktadır (Cevizci, 2010).

Milet Okulu'nda evren ve dünyayı, doğa felsefesi anlayışıyla açıklama çabası vardır. Phytagorasçılarda ise mistik ve tinsel bir anlayışla birlikte matematiği en doğru bilgi edinme yolu olarak görme anlayışı hakimdi. Platon, idealar dünyası kuramıyla gerçekliğin insanın zihninde olduğu ve maddelerin asıl anlamlarının idealar dünyasında olduğunu ileri sürmüştü. Aristoteles'te ise ampirist bir yaklaşım söz konusuydu (Cevizci, 2010; Guthrie, 1999; Tuğcu, 2003; Yıldırım, 2001; 2005).

Doğa Felsefesi veya *Presokratik Felsefe*, doğadaki olayların temelinde düzenli bir yapının olduğunu ve doğanın işleyişinin altında gözlenebilir maddi ilkeler olması

gerektiğini düşünmüşlerdir. Milet Okulu felsefecileri, *arkhe*'yi (ilk maddeyi) tespit ettiklerinde, evrendeki çok sayıdaki maddenin ve olayın nasıl oluştuğunu açıklayabileceklerine inanmışlardır (Cevizci, 2010; Tuğcu, 2003). Aslında günümüzde fizik biliminin amacı da bu yödedir. Milet Okulu düşünürlerine göre, *arkhe* problemi ni çözmek, evrendeki olayların gizemini çözmek anlamına geliyordu. Yani aslında “her şeyin *arkhesi* nedir?” sorusuyla bugünkü modern fiziğin uğraştığı “madde nedir?” sorusu arasında yalnızca biçimsel bir ayırım vardır (Tuğcu, 2003).

Presokratik dönemde, varlık problemi teklik-çokluk ve kalıcı olan-kalıcı olmayan çerçevesinde ele alınmıştır (Cevizci, 2010). Bu yaklaşım varlık probleminin, bilgi probleminin ve en son ise zihin-beden sorunu tartışmasının doğumuna aracılık etmiştir. Aslında bütün bu arayışların temelinde kalıcı olanı bulma arayışı yatmaktadır. *Arkhe* arayışında her şeyin kendisinden türediği temel bir töz düşüncesi, bilginin kökeni konusundaki arayış açısından duyuların (bedenin) mı yoksa aklın (zihin) mı en doğru bilgiyi elde edebildiği ile ilişkilendirilmiştir. Duyumun kalıcı olmadığı, güvenilir olmadığı düşüncesini savunan rasyonalist düşünürler ile duyumun en doğru ve gerçekçi bilgiyi verdiğini savunan ampirist düşünürlerin tartışması, zihin-beden sorunu üzerine geliştirilen tartışmayı doğurmuştur. Zihnin (veya ruhun) en doğru bilgiyi elde ettiğini ve kalıcı olduğu, yok olmadığını savunan idealist düşünürler zihin-beden sorunu tartışmasında mega kuramlardan biri olan monizmin panpsişist kanadını oluşturmuştur. Bu kanatta Pythagoras, Platon, Spinoza ve Berkeley yer almaktadır. Monist yaklaşımın diğer bir kanadı olan materyalizmde ise, madde tek gerçek tözdür. Materyalistlere göre biz, dış dünyadan gelen bilgileri duyularımız vasıtasıyla alırız. Bu açıdan materyalistlerle ampiristler aynı paralelde yer almaktadır. Bu kanatta ise, Leukippos, Demokritos, Bacon, Gassendi, Hobbes, Locke, Hume ve James Mill gibi düşünürler yer almaktadır. Zihin-beden sorununa düalist yaklaşan düşünürler, hem idealist hem rasyonalist yaklaşımlarıyla zihni öncelemişler, zihin ile bedenin iki ayrı töz olduğu ve birbirleriyle etkileşmediğini savunarak psikofizik paralelci kanatta yer almışlardır. Bu düşünürlerin en önde gelenleri Kant ve Leibniz'dir. Diğer yandan maddeyi (bedeni), hem varlığın hem de bilgi elde etmenin temelini koyan düşünürlerden bedeni ve zihni (ruhu) kabul edip ikisinin birbiriyle etkileşim içinde olduğunu savunanlar, psikofizik etkileşimci kanadı oluşturmuştur. Bu düşünürleri, Aristoteles, Epikuros, Lucretius ve Descartes olarak sıralayabiliriz.

Thales ile başlayan doğa felsefesi, Anaksimenes (M.Ö. 585-525) ile sekteye uğradı. Anaksimenes'in evrenin arhkesinin hava (*aer*) olarak açıklaması, ilk bakışta maddi bir neden olarak gözüke de bu diğer yandan mistik bir yön de içeriyordu. Anaksimenes, 'hava'nın Tanrı gücüyle dolu olduğunu savunmuştur. Nefes alıp verme yoluyla bedeni dolduran havayı, insan ruhu (*psyche*) ile eş olarak görmüştür. Bu açıdan *ruh* kavramı, ilk kez Anaksimenes'te karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca Anaksimenes, canlı-cansız ayırımını ilk yapan düşünürdür. Anaksimenes, “*aer*”in sonsuza kadar canlılığını muhafaza ettiğini ve Tanrısal olduğunu savunmuştur. *Aer*, sadece maddelerin ve canlıların değil aynı zamanda tanrıların da nedenidir. Bu düşünce sayesinde Anaksimenes, birlikten çokluğa nasıl geçildiği sorusunu da

açıklamış oluyordu. Anaksimenes'e göre, "aer" bir fiziksel konumundan bir başkasına geçmektedir. Anaksimenes, 'aer'in ilk madde ile ilk gücün birleşmesiyle bir sentez oluşturduğunu düşünmüştür. Onun bu yaklaşımı, geç Stoa felsefesine kadar uzanan bir öğretinin yani her şeye hükmeden *pneuma* öğretisinin kurucusu olmasına neden olmuştur. İşte bu noktada, Thales'le başlayan doğa felsefesi anlayışının, Anaksimenes'le birlikte son bulduğu söylenebilir. Aslında bu yönüyle Anaksimenes'e "Platon'un idealar dünyası fikrine giden yolun ilk temelini atan düşünür" diyebiliriz (Barnes, 1982; Frede ve Reis, 2009). Anaksimenes, diğer yandan evrendeki değişimin niceliksel bir yönü olduğunu ortaya koyarak, bilim tarihi açısından önemli bir yer edinmektedir (Çakmak, Yıldız ve Uslu, 2012).

Pythagoras (M.Ö 580-500), Orfizm denilen mistik ve ezoterik bir inançtan etkilenecek felsefesini bu inanç temelinde şekillendirmiştir. Orfizm, inancında beden ruhun hapishanesidir; ruh iyi beden kötüdür. Ayrıca ruh, bedenden bedene göç eder. Bu inanca göre ruhu arındırmak için ise *extacy* (kendinden geçme) gerekmektedir. Bu duruma *katharsis*¹ denilmektedir. Katharsis sayesinde ruhun özgürlüğüne kavuşacağına inanılmaktadır (Çakmak, Yıldız ve Uslu, 2012; Guthrie, 1999; Parker, 1995; Tuğcu, 2003). Orfizm'de ruh ve bedeni iki ayrı yapı olarak görme, Yunan Mitolojisi'nde de karşımıza çıkar (Cevizci, 2010; Çakmak, Yıldız ve Uslu, 2012; Tuğcu, 2003). Descartes'in felsefe dünyasına soktuğu ruh-beden sorunu tartışmasının psikolojinin oluşumuna giden yolu açtığı bilinmektedir (Karakaş ve Bekçi, 2003; Karakaş, Kafadar ve Bekçi, 2001; Schultz ve Schultz, 2007). Ruh-beden sorununun temelinde belki de bu yaklaşımlar yer almaktadır. Aristoteles ruh-beden sorununa eğilmiş ve "ruh"u form, "gövde"yi ise madde olarak kabul etmiştir. Aristoteles ayrıca, ruhun en üst basamağının bilinç (nous) olduğunu, bedeninin ise, kendiliğinden hareket etme ve istek ile ilişkili olduğunu ileri sürmüştür (Tuğcu, 2003). Pythagorasçılar, madde yerine formu, nitelik yerine niceliği, fizik yerine ise, matematiği felsefelerinin merkezine koymuştur. Matematiğe verilen önem Platon ile güçlenmiş ve Descartes'te doruk noktasına erişmiştir (Cevizci, 2010; Laertius, 2004; Ronan, 2005).

Pythagorasçı düşünürlerden olan Alkmaion (M.Ö.500'ler) doğrudan gözlem ve deney yöntemini felsefenin merkezine yerleştirerek bilim tarihi açısından önemli bir yer edinmektedir (Çakmak, 1994; Çakmak, Yıldız ve Uslu, 2012). Alkmaion düşünceleri ve algıyı oluşturan organın beyin olduğunu ileri sürerek çağına göre ileri bir düşünce ortaya koymuştur (Cevizci, 2010). Duyusal sınırları incelemek için diseksiyonlar yapmıştır (Longrigg, 1993).

Herakleitos (M.Ö 540-480) "ben" in *aisthesis* ve *noesis* olmak üzere iki yönü olduğunu ileri sürmüştür. Ben, *aisthesis* ile duyu organları yoluyla dış dünyadan bilgi alırken; *noesis* ile, duyu verilerinin işlenmesini sağlamaktadır. Herakleitos, duyu yoluyla elde edilen bilgilerin güvenilmez olduğunu ve gerçek bilgiye, ancak akıl yolu ile ulaşılabileceğini ileri sürmüştür (Cevizci, 2010; Herakleitos, 2005). Bu dü-

¹ Psikanalizde "katharsis, bilinç dışına itilmiş duyguların yaşanıp boşalım olanağına kavuşturularak hastanın patojen duygulardan ve nevrotik belirtilerden kurtarılması" anlamına gelmektedir (Freud 2000).

şünceye rasyonalizmin ilk örneği olarak bakabiliriz. Parmenides (MÖ 500'ler) de Herakleitos gibi duyulardan alınan bilginin güvensiz ve yanıltıcı olduğunu, gerçek bilgiye ancak akıl yoluyla ulaşılabileceğini savunmuştur (Arslan, 2008; Çakmak, Yıldız ve Uslu, 2012; Kranz, 2003). Herakleitos ve Parmenides'in çağdaşı olan

Ksenophanes ise, "tek bilgi kaynağının duyular" olduğunu ileri sürmüştür (Çakmak, Yıldız ve Uslu, 2012). Bu açıdan ona ilk *duyumcu* (sensüalist) düşünür diyebiliriz. Bu anlayış, Demokritos ve Epikuros aracılığıyla Fransız filozof Pierre Gassendi'yi etkilemiş, Gassendi ise John Locke'ı etkileyerek İngiliz ampirik felsefesi üzerinde etkili olmuştur. Ampirik ve sensalist anlayış ise psikolojinin bir bilim olmasını sağlayan Wundt'a ilk deneyi için ilham vermiştir.

Empodokles (M.Ö 492-432), kanın düşüncenin merkezi olduğunu düşünmüş ve şeylerden çıkan küçük parçacıkların insan gövdesindeki parçacıklara uygun kanallardan geçerek kana ulaştıklarını ve algıyı meydana getirdiklerini savunmuştur (Tuğcu, 2003). Algının nasıl meydana geldiğini, görmenin nasıl gerçekleştiğini açıklamaya çalışmıştır (Capelle, 1994). Empodokles'in duyum, algı ve düşüncenin nasıl oluştuğu konusuna yönelik getirdiği bu açıklama (bugünkü anlamda bilimsel olmasa da), *tarihte bilinen ilk duyum-algı ve zihin konusundaki yaklaşımdır* ve psikoloji tarihi açısından önemlidir.

Anaksagoras'ın (M.Ö 498-428), ortaya attığı "nus" denilen kavram, eski Yunanca'da "düşünme yetisi, akıl" anlamlarına gelir. Anaksagoras nus'u, nesnelere gibi maddi bir şey olarak düşünmüştür (Kranz, 2003). Anaksagoras, uzun gözlem ve tecrübelerden sonra genellemelere gidilmesi gerektiğini ileri sürerek tümevarımcı bir yaklaşım sergilemiştir. Ayrıca beynin, algıların ve düşüncenin merkezi olduğunu savunmuştur (Tuğcu, 2003). Anaksagoras, benzerin benzeri algılayamayacağını, bundan ötürü de algının, karşıtların meydana getirdiği uyarımın bir sonucu olduğunu; duyuların zayıf olması nedeniyle doğruyu göstermeyeceğini savunmuştur (Arslan, 2008; Kaya, 1999).

Presokratik dönemde Thales ile başlayan bir sürecin son materyalist temsilcisi olan Demokritos (M.Ö 460-370), "ampirizm" in temellerini atan düşünür olarak kabul edilmektedir (Cogniot, 1968; Gökberk, 2008). Antik Yunan'da önce Abderalı Leukippos tarafından ortaya atılan "Atom Kuramı" nı onun öğrencisi Demokritos daha da geliştirmiştir; ki "atomcu düşünce" delince ilk akla gelen Demokritos'tur (Cevizci, 2010; Gökberk, 2008; Sahakian, 1995). Aslında atomcu düşünce, daha gerilere, M.Ö. 1100 yılında yaşamış Sayda filozoflarına kadar gitmektedir. Sayda filozoflarının maddenin bölünemez ve gayet küçük parçacıklardan oluştuğunu ileri sürdüklerine dair işaretler bulunmaktadır. M.Ö 6.yy'da Hint düşünürü Kanada, maddenin her yönde sürekli hareket halinde olan çok küçük taneciklerden oluştuğunu ileri sürdüğü bir atom düşüncesi ortaya koymuştu. Bu düşünceye, Vaisheshika (Vaişeshika) ismi verilmektedir (Karadaş, 2004).

Atomcu düşünce, atomların boş bir uzayda devinmekte olduğunu savunur. Bu düşünceye göre boşluk olmadan, atomlar birbirinden ayrılamaz ve tek tek varlıkları imkânsız hale gelir (Aristoteles, 1997; Weber, 1991). Demokritos, madde, uzam

ve zamanın birbirinden ayrılamayacağını ileri sürmüştür. Buna göre uzam, atomların içinde belirli bir düzene ve duruma uygun olarak hareket ettikleri boşluktur (Kranz 2003). Atomcu anlayış, mekanik materyalizm ile bağlantılıdır. Buna göre, maddenin özsel niteliği harekettir ve bundan dolayı atom, dışarıdan bir etkiye ve harekete geçirecek bir güce gerek duymamaktadır. Demokritos, mekanik materyalist anlayışıyla daha önceleri tartışılan ‘ilk madde ve bu maddeyi harekete geçiren öz nedir?’ sorusuna tutarlı bir bakış açısı geliştirmiştir (Cevizci, 2010). Leukippos ve Demokritos, tarihte ilk defa boş uzayın varlığından bahsederek hareketin nede-nini uzama bağlamışlardır (Cogniot, 1968).

Demokritos’un atomcu düşüncesi, beden ve ruh konusundaki düşüncelerinde de karşımıza çıkmaktadır. Demokritos, her şey gibi, beden ve ruhun da atomlardan oluştuğunu; bedenin yok olmasıyla atomların dağıldığını, dolayısıyla bedenden ayrı bir ruhun olamayacağını savunur. Diğer yandan Demokritos, atomların birincil ve ikincil özelliklerin bahseder. Buna göre, atomun birincil özellikleri akılla kavranabilirken; ikincil özellikleri, duyuşsal ve algılama ile ilişkilidir ve ikincil özellikler için, bilinç ve zihin gerekir. Bu bağlamda Demokritos, algılama ve düşünmeyi, vücuttaki en ince, en hafif ve en düzgün ateş atomlarının hareketi olarak açıklar (Arslan, 2008; Reichenbach, 1993; Kranz, 2003). Demokritos’a göre ruh, en ince, en düzgün ve en hareketli atomlardan oluşmaktadır. Atomlar ayrı ayrı ve az iken duygusuzdurlar; ancak birleşip bütün vücuda yayılan ruhu meydana getirdiklerinde duyu yetisine sahip olurlar. Kişinin bilinçli olması, ruhu meydana getiren atomların tamamının vücutta kalmasına bağlıdır. Bu atomların bir kısmı çıktığında ise, uyku hali veya bilinçsizlik hali oluşur. Atomların hepsi bedenden ayrılırsa ölüm meydana gelir (Lange, 1998; Weber, 1991).

Demokritos materyalizminin temel kavramlarından biri, “*determinizm*”dir (Kranz, 2003). Determinizm, Milet Okulu’nun doğa felsefecilerine kadar götürülebilir. Presokratik dönemde son temsilci ise, Demokritos’tur (Cogniot, 1968). Determinizm, modern bilimin temel sayıltılarından biri olan belirleyicilik ilkesinin temeli olarak kabul edilmektedir (Karakaş, 1997). Demokritos, felsefede salt mantığın değil, gözlem ve deneyin önemini vurgulaması açısından da bilim tarihi için oldukça önemli bir filozoftur (Çakmak, Yıldız ve Uslu, 2012; Kranz, 2003).

Demokritos duyu verileri ve algıların, aklın soyutlama malzemeleri ve bilgilerin ilk basamağı olduğunu ileri sürer (Kranz, 2003). Demokritos, materyalist ve amprik görüşleri ile Epikuros’u etkilemiştir (Gökberk, 2008; Tuğcu, 2003).

Sokrates (M.Ö 469-399) felsefesinde şüphecilik belirgindir. Sokrates, tartışmalarında sorular sorarak yeni düşünceleri doğurmasından ötürü onun tartışma yöntemine “*maiotik*” (doğum) denilmektedir. Maiotik metodunda Sokrates, tek tek doğrulardan genel doğrulara ulaşp sonra genel doğrular ile teklere denetlemeye özen göstermiştir (Çakmak, Yıldız ve Uslu 2012; Tuğcu, 2003). Bu metod, günümüzde Bilişsel Davranışçı Terapi sürecinde kullanılmaktadır ve “*yönlendirilmiş keşif*” (Guided Discovery) olarak adlandırılmaktadır (Turkcapar ve Sargin, 2012).

Sokrates, epistemenin genel doğrularının insan ruhunda doğuştan bulunduğu ileri sürmesiyle, “*a priori (deneyden önce)*” kavramının ilk örneğini sunmuştur (Tuğcu, 2003). Birinci kuşak Alman düşünürlerinden Kant ve Leibniz’de karşımıza çıkan *a priori* kavramında, insan bilgisinin duyuusal deneyimlerden değil, doğuştan getirilen önsel bilgilerle oluştuğu savunulmaktadır. Bu düşünceye karşı çıkan İngiliz Gölgülcü (Ampirist) ve Çağırışımçı düşünürlerinde ise zihnin duyuusal deneyimlerle şekillendiği fikri ön plandadır. Locke, insan zihnini “*tabula rasa*” (boş levha) olarak görür. Locke’a göre bu boş bir levha, hayat içerisinde duyumlar ve deneyimler yoluyla dolar (Karakaş ve Bekçi, 2003; Karakaş, Kafadar ve Bekçi, 2001).

Sofistler, zengin ailelerin politikaya girmek isteyen çocuklarına ve sofist olmak isteyen gençlere gezgin öğretmenlik yapıyorlardı. Öğretmeyi ve öğrenmeyi hayatlarının merkezine koymuşlardı (Cevizci, 2010). Sofistlere, eğitim psikolojisinin ilk temsilcileri olarak bakılabilir (Uygun, 2007).

Sokrates’in kavrama yönelik düşünceleri, Platon’un idealar öğretisine temel oluşturmuştur. İdealar öğretisi de Aristoteles’in form-madde ayırımına kaynaklık etmiştir. Ayrıca Platoncu düşünceyi yeniden yorumlayan Plotinus ve Augustinus’un görüşleri Cusanus’un zihin görüşleriyle birleşerek, Descartes’in zihin felsefesinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır (Altuner, 2013).

Protagoras (M.Ö 482-411), nesnelerin değişimlerine ve o andaki duyumlara bağlı olarak bilgilerin oluştuğunu ileri sürer. Protagoras, bunları *doxa*’lar olarak adlandırmış ve her *doxa*’nın, belirli duyumlarla onu ortaya koyan kişi için doğru olduğunu savunmuştur. Bu bağlamda Protagoras, bilginin göreceli olduğunu belirtir (Guthrie, 1999; Kaya, 1999). Bu görüş, Herakleitos, Parmenides ve Sokrates’te karşımıza çıkan rasyonalist düşüncenin bir devamı niteliğindedir.

Protagoras, duyumlar ve algıların sürekli değişen ve akıp giden düzenin bir parçası olduğunu ve bütünden ayrılamayacağını ileri sürmüştür (Arslan, 2008; Tuğcu, 2003). Bu yaklaşım, ilerde daha etraflıca ve yapılandırılmış bir şekilde Gestalt Ekolü’nde karşımıza çıkacaktır. Bu anlamda Gestaltçı bakış açısını, tarihte ilk kez Protagoras’da görüyoruz.

Platon (M.Ö 429-347), *Phaidon* (Ruh Üzerine) isimli yapıtında, beden ölümlükten, ruhun ölümsüz olduğunu ve ruhun, Tanrı’nın dünyasına göçtüğünü savunur. Platon’a göre ruh, bedeni; beden de ruhu kullanır. Asıl dünya, idealar dünyasıdır; idealar ezeli ve ebedidir. Bu dünya ise sadece bir yansımadır; idealar dünyasının bir yansımasıdır. Nesnelere, ideaların birer silik kopyalarıdır. Platon, duyuusal bilginin insanı yanılttığını, meşhur mağara analogisini kullanarak anlatır. Platon, duyumların gerçek bilgiye ulaştırmadığını savunur. Platon’a göre öğrenme, bu dünyaya gelmeden önce sahip olduğumuz bilgileri yeniden hatırlamaktan (ideaları hatırlamaktan) başka bir şey değildir. İnsan daha dünyaya gelmeden, bu ideaları bilmekte ve hatırlama şeklinde ideaları yeniden canlandırmaktadır (Cevizci, 2010; Guthrie, 1999; Platon, 2001; Tuğcu, 2003). Platon, duyumlar konusunda nasıl şüpheliyse, algılar konusunda da şüphelidir. Duyularla algılanan şeylerin aslında var olmadığını ileri sürer. Duyumlar güvenilir değildir ve aslında olmayan şeyler

hakkında bize bilgi vermektedir (Tarlacı, 2009). Bu görüşü, sonraları Berkeley de savunmuştur (Politzer, 2003). Platon, insanların tek tek algıları kavramsallaştırma yeteneğini doğuştan getirdiğini ve epistemeye bu özellik sayesinde ulaşılabildiklerini ileri sürmüştür (Cevzci, 2010; Tuğcu, 2003). Sokrates'in ilk kez ortaya koyduğu *a priori* düşüncesinin Platon'da da var olduğunu görüyoruz. İlerleyen çağlarda *a priori* düşüncesi, *rasyonalist* düşüncenin oluşumuna zemin hazırlamıştır. Bu anlamda Sokrates ve Platon, rasyonalist düşüncenin kurucuları olmuşlardır. Sokrates ve Platon'dan önce Herakleitos ve Parmenides rasyonalist düşüncenin ilk örneklerini vermişlerdi; ancak Sokrates ve Platon, rasyonalist düşüncüyü daha derinlemesine ele alarak şekillendiren filozoflardır.

Tarlacı (2009), Platon'un idealar kuramının ruh-beden ikilemi tartışmasının da esaslı olarak tarihte ilk kez tartışıldığı kuram olduğunu belirtir. Platon'a göre ruh, bedenden üstün ve ayrıdır. Platon, *Timaios* adlı eserinde, ruh-beden birlikteliğini geometriyi kullanarak açıklamaya çalışır. Platon'a göre beden, üçgen gibi geometrik şekillerin bir araya gelmesinden oluşmakta ve bu sayede de, ruh ile beden bir araya gelmektedir. Ayrıca ruh, kafatası ile omurilik boşluklarında (ilikte) en saf haliyle bulunmaktadır. İlik, birincil yaşam malzemesidir ve dört elementten oluşmaz. Daha ziyade, üçgenlerden oluşur.

Yıldırım (2001), Platon'un tinselci görüşlerinin doğa bilimlerinin gelişimini iki bin yıl boyunca olumsuz yönde etkilediğini savunur. Gözlem dünyasını idealar dünyasının sönük bir kopyası olarak görmek, duylulara olan güvensizlik ve gerçeği kavrama gücünü sadece akla has kılmak, doğa felsefesi yaklaşımını ortadan kaldırarak doğa bilimlerini gözden düşürmüş, hatta bilim yapmayı neredeyse olanaksız kılmıştır.

Aristoteles (M.Ö 384-322), Parmenides ve Herakleitos'tan beri devam eden "oluş ve varlık" problemini, "töz (cevher)" kavramı çerçevesinde (dolayısıyla kategorilerle) çözmeye çalışmıştır (Ural, 2011). Bu problemin temelinde "fiziksel nesneye biçim kazandıran şeyin ne olduğu?" arayışı vardır. Diğer bir ifadeyle "nesne, nasıl oluyor da farklı formlarda olabiliyor?". Bu soru doğrultusunda Aristoteles'in madde-form ilişkisi şeklinde ele aldığı problem, zamanla ruh-beden problemine doğru evrilmiştir. Aristoteles felsefesinde, "ruh" form, "gövde" ise, madde olarak kabul edilmektedir (Tuğcu, 2003). Aristoteles, ruhun, "duyum", "kendiliğinden hareket etme" ve "istek"ten oluştuğunu belirtir. İnsandaki seçme becerisi, tek tek duyumların genel bir algıyı doğurması sonucu ortaya çıkar. İnsan ruhunda, ruhun en üst basamağı bilinçtir (*nous*). Ruhun üç basamağı arasında da form-madde ilişkisi vardır. Bir alt basamak, üst basamağa göre madde, üst basamak ise formdur. Bilinç, istek ve algıyı, bilgiye (episteme) dönüştürür. Bilincin iki türü vardır. Biri kişiye özgüdür ve edildir. Diğerisi ise, tüm insanlarda ortak olan formdur ve bu, etkin bilinçtir. Etkin bilinç, tüm insanlarda birdir ve aynı şekilde bulunur. Ruhun en üst basamağını oluşturan iki özellik vardır: Eylem ve düşünce. Akıl, bir eylem gücü olarak etkinliğini ahlak alanında gösterir. Aristoteles, "pratik akıl" (ahlak) ve "salt akıl" (bilgi, anlayış, sanat) diye iki ayrı akıldan bahsetmiştir (ileride Kant bu

iki akıl türü üzerinde detaylı bir şekilde duracaktır). Aristoteles, tüm bu görüşleri ve tümdengelimsel felsefe anlayışı ile sonraki çağlarda da etkinliğini sürdüren bir filozof olmuştur (Çakmak, Yıldız ve Uslu, 2012; Guthrie, 1999; Tuğcu, 2003).

Aristoteles'in *De Anima* isimli eseri, beslenme, büyüme ve üreme konularını içerdiği gibi, duyular, bellek ve hatırlama gibi konuları içerecek şekilde hayal etme, düşünme/akletme konularını içermektedir (Arkan, 2005). Aristoteles'in zihin (ruh) kavramı, Eski Yunan doğa felsefesi anlayışının izlerini taşımaktadır. Aristoteles, *De Anima*'da, bugünkü modern psikoloji çerçevesinde doğru olmasa da önemli görüşler ortaya koymuştur. Aristoteles, bu eserinde, retorik (konuşma sanatı), etik, duygular, bellek ve hatırlama gibi konularla ilgili görüş üretmiştir (Gendlin, 2012). Aristoteles'in *De Anima*'da ortaya koyduğu zihin kavramı, organizmadan ayrı bir öz tasarım değildir. Aristoteles'e göre zihin, organizmanın bir işlevidir. Aristoteles, biyolojik ve psikolojik işlevler arasında kategorik bir ayırım yapmamıştır. En altta beslenme ve üreme işlevlerinin, en üstte ise muhakeme ve düşünme işlevlerinin yer aldığı bir hiyerarşik yapının olduğunu savunmuştur. Aristoteles'e göre duyum ve algı, dış dünyadaki nesne ve olaylardan haberdar olmaya yarayan işlevlerdir ve hatırlama, duyumlardan kaynaklanır; düşünme ise, duyu verilerinden beslenmekle birlikte duyuların ötesine geçerek soyut bir nitelik kazanmaktadır. Hayal gücü, algı ile düşünme arasında bir işlev görmektedir (Gendlin, 2012; Özakpınar, 2013).

Aristoteles *De Anima*'da akılı, 'edilgin' ve 'etkin' olmak üzere ikiye ayırır. Ona göre, insan benliğinin bir gücü ve yeteneği olan edilgin akıl, güç ve imkândan ibaret olup "üzerine hiçbir şey yazılmamış levha" gibidir (ilerde bu görüş, Locke'da "*tabula rasa*" olarak karşımıza çıkacaktır). Cisimli olmayan güç ve imkân halindeki edilgin aklın kendiliğinden aktif duruma geçiş işlevini yerine getirmesi düşünülemeyeceği için Aristoteles, onu harekete geçirenin bütünüyle maddeden ayrık/soyut, edilginlikten uzak, ölümsüz olarak nitelendirdiği etkin (aktif) akıl olduğunu belirtir. Ona göre güneş ışığının, tabiattaki renk ve şekilleri görmemizi sağlaması gibi etkin akıl da edilgin aklın soyut ve tümel kavramları algılamasını sağlar (Sarioğlu, 2003). Aristoteles bu görüşleriyle, ileride "İngiliz Görgülcü ve Çağrışımçıları" olarak adlandırılacak düşünürlerin yoğun olarak üzerinde durduğu çağrışımların oluşum ilkelerini ilk ortaya koyan filozof olmuştur. Bu ilkeler: *Benzerlik*, *zamanda ve uzamda yakınlık (bitişiklik)* ve *zıtlık* ilkeleridir. Şeyler arasında bu tür ilişkiler sebebiyle çağrışım kurulunca, aradan zaman geçtikten sonra, o şeylerden biri hatırlanınca veya algılanınca öbürü de hatırlanır. Aristoteles'in bu ilkeleri, İngiliz Görgülcü ve Çağrışımçıları tarafından da aynen benimsenmiştir (Popkin, 1999; Özakpınar, 2013).

Aristoteles sonrası filozoflarda zihin kavramı, Aristoteles'inkinden farklı bir yola girmiş, Ortaçağ ve Yeniçağ filozofları, insan zihnini doğa ürünü gibi değil, bedenden ayrı kendi başına bir özmüş gibi düşünme eğilimi göstermişlerdir (Özakpınar, 2013). Bu yaklaşımın belirlemesinde, Yeni Platonculuğun ve bu felsefeyi Hıristiyanlığa uyarlayan St. Augustinus'un önemli bir katkısı olmuştur (Ural, 2011).

Aristoteles, Platon'un bilginin doğuştan geldiği görüşüne katılmamış, "duyu" ve "deney" unsurlarını da göz önünde tutarak ampirist bir yaklaşım sergilemiştir. Çünkü zihin, bilgiye değil ama bilgiyi meydana getirme yeteneğine sahiptir. Bu yeteneğin gelişmesi içinse duyu organlarının faaliyetlerine ve dış dünyanın gözlenmesine ihtiyaç vardır (Erdem, 1999).

Aristoteles, bilinci ve bilinçdışındaki varlığı belirleyen ilke ve kuralların bir ve aynı olmak zorunda olduğunu belirtmiştir. Bu görüşü nedeniyle, ona *bilinçdışından ilk bahseden filozof* denilebilir (Tarlacı, 2009).

Aristoteles, dünyayı anlamada duylara önem vermesiyle Platon'a, olguları nicel ve ölçülebilir açıdan değil, nitel açıdan değerlendirmesiyle de atomculara karşı bir tutum sergilemiştir. Duyulara verdiği önemle bilimin gelişimini olumlu, atomculara karşı görüşleriyle ise olumsuz etkilemiştir (Yıldırım, 2001).

Modern psikoloji, Platon'dan etkilenmekle birlikte, kuramlarını Aristoteles ekolü temellerine oturtmayı daha uygun bulmuştur. Genel olarak bakıldığında, Platon'un etkilerinin Alman psikolojisinde; Aristoteles'in ise, İngiliz ve Amerikan psikolojisinde yankı bulduğu söylenebilir (Bruno, 1996).

Ayrıca Aristoteles, Ortaçağ'a damga vuran ve sonra Rönesans'la birlikte epistemolojiyi doğuran "tümeller tartışması"nın, Platon'la birlikte, önemli mimarı olmuştur (Ural, 2011). 11.yy'ın sonlarında etkisini hissettirmeye başlayan, Ortaçağ ve sonrası felsefeye yön veren tümeller tartışması, genel kavramların mahiyeti, sahip olduğu özellikler, gerçekliği ve nesnelere ilişkisi ile ilgili problemleri ihtiva etmektedir. Platon'a göre nesnelere tek tek gözlemlenmesi sonucu elde edilen özellikleri yanında bir de genel özellikleri vardır. Bu genel özellikler, nesnelere bağımsızdır ve kaynağını idealer dünyasından alır. Aristoteles, genel kavramların varlığını kabul etmiş fakat nesnelere bağımsız olamayacağını savunmuştur. Yani diğer bir ifadeyle, Platon tümellerin nesnelere bağımsız olduğunu ve idealer dünyası ile ilişkili olduğunu savunurken, Aristoteles nesnelere özelliklerinin genelleştirilmesiyle tümel kavramların oluştuğunu, dolayısıyla tümellerin nesnelere bağımsız olamayacağını savunmuştur. Bu tartışma, Aristoteles terminolojisinde nesne-form ilişkisi olarak adlandırılırken, epistemolojide obje (nesne)-süje (özne) ilişkisi olarak adlandırılacaktır. Rönesans ve sonrası dönemde birincil ve ikincil nitelikler tartışması olarak devam edecek bu tartışma, epistemolojinin doğuşuna yol açacak olan rasyonalizm- ampirizm tartışması olarak varlığını devam ettirecektir. Bu tartışmada psikoloji tarihi açısından Locke'a ayrı bir yer açmak lazımdır. Locke'un, özellikle üzerinde durduğu birincil-ikincil nitelikler meselesi ve duyumcu ve ampirik anlayışı çerçevesinde çözüm aradığı ve ileri sürdüğü görüşler, zihin süreçlerini kapsamaması nedeniyle, psikolojide yeni araştırmaların yapılmasını tahrik etmiş, yol göstermiş ve dolayısıyla psikolojinin bir bilim olmasına vesile olmuştur. Diğer yandan Descartes de birincil-ikincil nitelikler meselesi üzerinde durmuş ve bu konuda ürettiği görüşler, ruh-beden ikilemi tartışmasını başlatarak psikolojinin doğuşunda temel bir rol oynamıştır. İşte bu anlamda psikolojinin doğuşunda önemli

rol oynayan tartışmaların kökleri Antikçağ'a kadar uzanmaktadır (Cevizci, 2010; 2012; Tuğcu, 2003; Ural, 2011).

Ayrıca Aristoteles'in hareket üzerine ileri sürdüğü görüşler, Newton'a kadar varlığını sürdürmüştür. Antikçağ'dan bu yana düşünürlerin ilgi alanına giren hareket konusu, Ortaçağ'da da ele alınan bir felsefik problem olmuştur. Antikçağ'da "oluş problemi" başlığı altında ele alınan hareket, sonraları birincil-ikincil nitelikler çerçevesinde ele alınmıştır. Newton, hareketi matematiksel bir şekilde açıklayınca, birincil-ikincil nitelikler tartışması iyice alevlenmiştir. Birincil-ikincil nitelikler tartışmasının çıkış noktasında, duyu verilerinin fiziksel nesne ve bilgi ile olan ilişkisi bulunmaktadır. Birincil nitelikler, maddenin kendine ait özellikleriyle ilişkilidir; objektiftir ve ölçenden bağımsızdır. İkincil nitelikler ise maddenin genel özelliklerini kapsar ve subjektiftir. Bu yönüyle biçim, boyut, sertlik, hareket gibi birincil nitelikler akıl tarafından kavranabilirken; ses, renk, koku, sıcaklık gibi ikincil nitelikler duyu organları vasıtasıyla algılanmaktadır. İşte Yeniçağ'da rasyonalizm-ampirizm tartışmasının odak noktasında, bu ayrım yer almaktadır. Occam'dan beri süregelen İngiliz ampirisizminin modern temsilcisi olan John Locke'un felsefesi de bu ayrım üzerine bina edilmiştir. Locke'un görüşleri, G. Berkeley, D. Hume, J.Bentham, J.S. Mill'den B. Russel ve günümüzde A.J. Ayer'e kadar uzanmıştır. Bu düşünürlerin ortak problemi, duyu organlarımızla elde ettiğimiz verilerin (duyu verilerinin) özelliklerini, mahiyetini ve bilgi elde etmedeki rollerini ortaya koymaktır. Bu problemler, düşünce, bilinç, algı, idrak gibi zihinsel süreçlerin ele alınmasını da gerektirmektedir. Nitekim psikolojinin bilim olmasındaki itici güç, bu olmuştur (Ural, 2011).

Hippocrates (MÖ 460-370) epilepsinin bir beyin rahatsızlığı olduğunu fark etmiştir. Beynin duyuyla ilişkili olduğunu ve aklın merkezi olduğunu düşünmüştür (Boylan, 2006; Fishchenko ve Khimich, 1986; Hanson, 2006; Hippocrates, 2006; Langholf, 1990; Pinault, 1992).

Nöroanatomi konusunda pek çok ilke imza atan Herophilus (MÖ. 335-280), beynin hareket ve hislerin merkezi olduğunu göstermiştir. Beyin ve omuriliğe giden sinirleri, damarlardan ayırmış ve ruhun merkezinin beyin olduğunu ileri sürmüştür (Acar ve ark., 2005; Wills, 1999; Wiltse ve Pait, 1998). Ventriküllerin aklın merkezi olduğunu düşünmüştür (Acıduman, Arıtürk ve İlgili, 2010).

Erasistratus (MÖ.304-250), beynin bölümlerini (bölmelerini) tarif etmiştir. Beyin ve beyin sapı ve onları bağlayan yolları ortaya konmuştur. Ruhun merkezi olarak beyin sapını göstermiştir. Beynin düşünce ile ilgisini ortaya koymuştur. Atardamar, toplardamar ve sinirlerin birlikte gittiğini söylemiştir. Vücudun temel elementinin atomlar olduğunu ve atomların ise, sinirler yoluyla dolaşan pneuma tarafından canlandırıldığını savunmuştur. Ayrıca, sinirlerin beyne sinir ruhu (nervous spirit) taşıdığını ileri sürmüştür (Smith, 1982; Acıduman, Arıtürk ve İlgili, 2010).

Helenistik Felsefe

Helenistik felsefe, M.Ö. 4.yy'ın son çeyreğinden başlayıp M.S. 6.yy'a kadar uzanan bir zaman dilimini kapsar. Bu dönem, Helenistik felsefe ve Roma felsefesi olarak ikiye ayrılmaktadır. Bu çalışmada Roma Felsefe Helenistik felsefe *Stoacı*, *Epikuroşçu* ve *Kuşkucu* okullardan oluşmaktadır ve imparatorluklar dönemine denk gelmesi nedeniyle, sınırları büyüyen bir dünyada yalnızlaşan ve yabancılaşan insanın ağır problemlerine çözüm getirmeye çalışmıştır. Helenik felsefe (Yunan Felsefesi) evreni, dünyayı ve insanı anlama merkezli rasyonel bir felsefe iken Helenistik felsefe, özellikle son dönemde, Yeni-Platoncu (Neo-Platonist) felsefenin de etkisiyle dine yaklaşmış ve mistik bir hâl kazanmıştır (Cevizci, 2010).

İskender'in seferlerinde yanına aldığı bilim adamları, Mısır ve Mezopotamya kültürleriyle karşılaşmaları neticesinde, bu kültürlerin bilgi sisteminden etkilenmişlerdir. Bu nedenle, Yunanların bilimsel yaklaşımlarında köklü değişiklikler olmuştur. Metafizik nitelik taşıyan spekülative (kurgusal) bilimden, gözlemsel incelemeye dayanan ampirik bilime geçilmiştir. 300 yıl süren Helenistik Dönem, modern bilim anlayışına çok daha yakın bir bilimsel anlayış içinde olmuştur (Yıldırım, 2001). Bu dönemde, *Epikuros*, *Euclides*, *Appoloniüs*, *Achimeses*, *Aristarkhos*, *Eratostenes*, *Ctesibos*, *Heron* ve *Philon* gibi büyük filozoflar ve bilim adamları yetişmiştir (Yörükoğulları ve ark., 2013).

Euclides (MÖ 330-275), duyularımızla içine düştüğümüz yanlışlıklardan ancak matematiğin sakladığı evrensel ilkeler ve salt ussal yöntemlerle kurtulabileceğimize inanmıştır. Buna göre matematik, çıplak gerçeği anlamamız için gereklidir. Tıpkı sanat gibi matematik de, güzellikleri arama ve keşfetme yöntemidir (Yıldırım, 2005).

Epikuros (M.Ö 341-270) felsefesini, Demokritos fiziği ile Kyrene² ahlakının uzlaştırmacı bir birleşimi olarak özetlemek mümkündür (Marx, 2009).

Epikuros fizik, kanonik (epistemoloji) ve etik olmak üzere üç konuda felsefe yapmıştır. Burada *kanonik* kavramı önemlidir. Bu kavram, doğru bilginin ölçülerini ve kurallarını kapsar. Epikuros'a göre bilginin biricik kaynağı, duyular ve algılardır. Epikuros, idealar dünyası ve apriori kavramlarını kabul etmez. Demokritos gibi Epikuros da insan ruhunun da atomlardan oluştuğunu savunur. Epikuros'a göre gövde, her türlü duyarlılığın kaynağı ve nedenidir. Gövde, ruha bu duyarlılığı gerçekleştirme olanağı sağlar. Ruhun, duyuları ve algıları istemesi sonucu genel kavramlara kadar uzanan "bilgi" elde edilir (Tuğcu, 2003).

Epikuros'a göre, tüm nesnelere kendilerine benzeyen imgeler yayarak, duyu organları yoluyla gövdenin içine işlemesi sonucu, duyular oluşur. Yanılmalar ve yanlış bilgiler, bilgisini elde etmeye çalıştığımız nesne ile başka nesnelere bize yansıyan imgelerini karıştırmamız sonucu doğarlar (Ronan, 2005; Tuğcu, 2003). Epikuros, hareket yasalarını anlayabilmek için bilgiye gerek olduğunu düşünür.

² **Kyrene Okulu:** Kyreneli Aristippos tarafından kurulmuş olan hedonist (hazcı) bir okuldur (http://tr.wikipedia.org/wiki/Kyrene_Okulu).

Bilgi, duyu verilerinden gelir. Diğer yandan Epikuros, duyu organlarının yanlıtıcı olabileceğini ya da yansımaları farklı şekillerde algılayabileceğini de öne sürer. Böylece bilgi sürecinde akıla da bir yer vermiş olur. Epikuros, duyu organları ve aklın, bilginin araçları olduğunu belirtir. Duyum ve izlenimler, akıl aracılığıyla tasavvurlara dönüştürülürler ve böylece bilgi ortaya çıkar. Ayrıca Epikuros, haz ve acı duygulanımlarının da bilgiyi etkilediğini, bilginin doğruluk değerinin kişilerin haz ve acı duyumlarına bağlı olarak değişiklikler gösterdiğini öne sürer (Gökberk, 2008).

Önceleri Ksenophanes, sonra Demokritos ve Epikuros “Bilginin kökeni nedir?” sorusuna “Bilginin kökeni, deneyimlerdir/duyumlardır” diyerek modern felsefecileri ve bilim adamlarını etkilemişlerdir (Çakmak, Yıldız ve Uslu, 2012). Özellikle Demokritos ve Epikuros, bu görüşleri ile Pierre Gassendi, Thomas Hobbes, John Locke ve David Hume gibi filozofları etkilemişler ve felsefede “*sensüalizm (duyumsuzluk)*” olarak bilinen düşüncenin doğmasına yol açmışlardır (Tuğcu, 2003). Bu düşünce, psikolojinin gelişiminde önemli bir yer kaplamaktadır. Aslında İngiliz Görgülcü ve Çağrışımçılarının temelinde iki önemli filozoftan biri Gassendi ise (Tuğcu, 2003), diğeri de Francis Bacon’dır (Yıldırım, 2005).

Roma Felsefesi

Lucretius (MÖ. 99-55), Demokritos ve Epikuros gibi materyalist ve atomcu bir düşünürdür. Lucretius’a göre, insan bir beden ve ruhtan oluşmuştur ve bu ikisi aynı maddeden ya da atomlardan meydana gelmektedir (Yörükoğulları ve ark., 2013). Yani Lucretius, ruh ve bedeninin ikisini de kabul etmiş ve birlikte çalıştığını belirtmiştir. Bu yaklaşım, psikofizik etkileşimci bir yaklaşım olması açısından ilginçtir.

Lucretius, duyumun dış dünyadaki nesnelere çıkan atomların farklı duyu organlarına ulaşması ve işlenmesi ile meydana geldiğini öne sürmüştür (Ronan 2005; Yörükoğulları ve ark. 2013).

Efesli Rufus (MS. 98-117), motor ve duyu sinirleri arasındaki farkı ortaya koymuş, sinir sisteminin geniş etkilerini anlamıştır (Acıduman, Arıtürk ve İlgili, 2010).

Galenos (MS. 129-216), vücuda dağılan damarlardan birinin de beyine gittiğini ve orada hayvansal ruhlar/güdüleri (animal spirits) oluşturup sinirler aracılığıyla tüm vücuda dağıldığını ve bu hayvansal ruh/güdüünün, düşünsel etkinlikleri oluşturduğunu savunmuştur (Tarlacı, 2009; Yörükoğulları ve ark., 2013). Ayrıca, gırtlaktan çıkan sesleri beyin denetlediğini hayvanlar üzerinde göstermeye çalışmıştır. Galenos, yaptığı birçok önemli çalışmaya karşın yanlış sonuçlara da varmış, insan sağlığının vücuttaki dört sıvının (kan, safra, kara safra ve irinli iltihap (balgam-tükürük)) dengesine bağlı olduğuna inanmıştır. Onun görüşleri tıp alanında 1400 yıl etkinliğini sürdürmüştür. Galenos’tan günümüze 83 tür ilaç yapımının miras kaldığı kabul edilmektedir (Özmkas, 1993).

Plotinus (M.S.205-270), neo-Platonist (Yeni-Platoncu) yaklaşımı kuran filozoftur (Tuğcu, 2003). Platon’un idea kavramındaki saf biçim anlayışını “ruh” anla-

mına gelen yeni bir kavrama dönüştürmüştür (Özakpınar 2013). Ruhun ikili bir yapıya sahip olduğunu bir yanı ile aklı (nous), diğer yanı ile üretici bir güç olarak doğayı işlediğini, düzenlediğini, biçim verdiğini ve bir arada tuttuğunu savunmuştur. Plotinus'a göre ruh, bilinçteki ideaları örnek alarak doğayı işleyip biçimlendirir (Tuğcu, 2003).

Plotinus'a göre, varoluşun cisim, ruh, nous ve bütün bunları ortaya çıkaran "bir (hen)" veya "ilk" dediği, bir ilk neden vardır. İlk neden nous'u ortaya çıkarır. Nous, ideaları düşünür, idealar evren ruhunu ve diğer ruhları oluşturur ve ruhlar da maddeyi örgütleyerek varlıkları ve olayları meydana getirir (Ergün, 2014).

Plotinus, bir pagan olmasına rağmen onun görüşleri, bedenden ayrı uzam ve zaman ötesi bir ruh kavramının ortaya çıkmasına öncülük ederek, Hıristiyan felsefesinin ve psikolojisinin kurulmasına yol açmıştır (Poplin, 1999). Onun ortaya koyduğu bu ruh anlayışı, doğrudan içe bakış sezgisi ile bağdaştığından, psikoloji biliminde bile etkisini sürdürmüştür (Özakpınar, 2013).

St. Augustinus (M.S.354-430), Hıristiyan dininin temel öğretilerini temellendirebilmek için, Yeni Platoncu felsefeden ve Platoncu kavramlardan yararlanmıştır. İnanıcı temel alan Augustinus'a göre aklın görevi, Tanrısal vahiy temeli üzerinde, inanç yoluyla bilinen şeylerin açıklanması ve aydınlığa kavuşturulmasıdır (Cevizci 2006). Gerçek bilginin doğanın incelenmesiyle değil, Tanrı'dan geldiğini savunarak dikkatini maddi dünyadan ruha çevirmiştir. Bu bağlamda "ruh" kavramı, tam ifadesine onda kavuşmuştur. Ruhunu bedene zıt olarak görmüştür (Popkin, 1999; Tarnas, 1996).

Antik felsefede psikoloji ile ilgili olan görüşleri özetlemek gerekirse: Empodokles ve Aristoteles, davranışları kontrol eden ruhun kalpte yer aldığını iddia ederek *kalp hipotezini* (cardiac hypothesis); Alkmaion, Herophilus, Erasistratus, Hippocrates, Anaxagoras ve Platon, zihinsel süreçler ve rasyonel ruhun beyinde yer aldığını belirterek *beyin hipotezini* (brain hypothesis) savunmuşlardır (Acıduman, Arıttürk ve İlgili, 2010; Çakmak, 1994; Karakaş ve Bekçi, 2003; Karakaş, Kafadar ve Bekçi, 2001; Tuğcu, 2003; Yıldırım, 2001; Yörükoğulları ve ark., 2013).

Sonuç

Psikoloji biliminin doğuşuna Descartes'in ruh-beden sorunu konusunda geliştirdiği tartışmanın yol açtığı kabul edilmektedir. Oysaki ruh-beden sorunu tartışması, birdenbire çıkmış değildir; felsefe ve bilim tarihindeki her tartışma ve her kavram gibi önceki birikimler üzerine temellenmektedir. Nitekim ruh-beden sorunu tartışması, varlık felsefesinin sorusu olan "varlığın kökeni nedir?" tartışması ile başlayıp sonra "bilginin kökeni nedir?" tartışması üzerine temellenmiştir. Bilgiyi elde eden ruh (zihin) mu yoksa beden mi sorusuna cevap arama arayışı ise, ruh-beden sorunu konusundaki tartışmaya zemin hazırlamıştır.

Antikçağ'da Ksenophones "bilginin biricik kaynağı duyumlardır" diyerek ampirik bir bakış açısı getirmişti. Ona karşı çıkan Herakleitos ve Parmenides ise duyuların yanıltıcı olduğu, doğru bilgiye ancak akılla ulaşılacağını savunmuştu. Onların bu görüşü Sokrates ve Platon ile daha sağlam bir zemine oturdu. Demokritos, Epikuros ve Aristoteles ise duyulara öncelik tanıdılar. Antikçağ'da gelişen bu tartışma, Yeniçağ'da epistemoloji denilen bir disiplin içerisinde rasyonalizm-ampirizm tartışması olarak varlığını bilimsel zeminde devam ettirmiştir. Psikoloji'nin bir bilim olmasında önemli katkıları olan Weber, Fechner ve Helmholtz gibi bilim adamları ampirik bir bakış açısıyla duyum üzerinden zihin-beden etkileşimini ortaya koymak için fizyolojik, matematiksel çalışmalar yapmışlardır. Nitekim Wundt 1879'da psikolojiye bilim olma niteliğini kazandıran deneyini duyular üzerine kurgulamıştır.

Antikçağ'da ruh-beden sorunu tartışmasında monist yaklaşım geliştiren Leukippos ve Demokritos materyalist anlayış sergilerden; Pythagoras ve Platon panpsişist anlayış sergilemiştir. Düalist yaklaşım geliştiren düşünürler olan Aristoteles, Epikuros ve Lucretius ise psikofizik etkileşimci bir anlayış sergilemiştir.

Kaynakça

ACAR Feridun, NADERI Sait, GUVENCER Mustafa, TURE Uğur, ARDA M. Nuri (2005), Herophilus of Chalcedon: A pioneer in neuroscience. *Neurosurgery*, 56, s. 861-867.

ACIDUMAN Ahmet, ARITÜRK Işıl ve İLGİLİ Önder (2010), Efesli Rufus'un Nöroanatomi Çalışmaları. *Türk Nöroşirürji Dergisi*, Cilt: 20, Sayı: 2, 64-69.

ALTUNER İlyas (2013). Kartezyen Düalizm ve Ruhun Kavramsal Değişimi. *İğdir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, No. 4. s. 55-67.

ARISTOTELES (1997). *Fizik* (Çeviren: Saffet Babür). YKY. İstanbul

ARKAN Atilla (2005). *Klasik Eser (De Anima) Okuyucusu ve Şarihi olarak İbn Rüşd*. Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 12, s. 1-23.

ARSLAN Ahmet (2008). *İlkçağ Felsefesi Tarihi: Sokrates Öncesi Yunan Felsefesi* (2. Basım). Bilgi Üniversitesi Yayınları. İstanbul.

BARNES Jonathan (1982). *The Presocratic Philosophers*. London: Routledge & Kegan Paul (1 vol. edn.). Ch. 3. "Gives a philosophically rich defense of the standard interpretation of Anaximenes."

BRAVO BAYAR Işıl (2007), Antikçağda Varlık ve Bilgi Problemleri Üstüne", *FLSF (Süleyman Demirel Üniversitesi Felsefe Bölümü Dergisi)*, sayı:4, 2007 Güz. s.43-58.

BRUNO Frank J. (1996). *Psikoloji Tarihi* (Çev. G. Sevdiren). İstanbul: Kıbele Yayınları

BOYLAN Michael (2006). Hippocrates. Internet Encyclopedia of Philosophy.

CAPELLE Wilhelm (1994). Sokrates'ten Önce Felsefe (1. Cilt). (Çeviren: Oğuz Özügül). Kabcacı Yayınları. İstanbul.

CEVİZCİ Ahmet (2010). Felsefe Tarihi: Thales'ten Baudrillard'a (2. Basım). Say Yayınları. İstanbul.

CEVİZCİ Ahmet (2012). Bilgi Felsefesi- 2. Baskı. İstanbul: Say Yayınları.

COGNIOT Georges (1968). İlkçağ Materyalizmi (Yunan-Roma) (Çeviren: Sevim Belli). Anadolu Yayınları. Ankara.

ÇAKMAK Cengiz (1994). Alkmaion ve Deneysel Bilginin Temelleri. Klasik Fikoloji Araştırmaları, s. 18-28. İstanbul.

ÇAKMAK Cengiz, YILDIZ Nedim ve USLU Serdar (2012). İlkçağ Felsefesi. Anadolu Üniversitesi Yayınları. Eskişehir.

ERDEM Hüsamettin (1999). Bazı Felsefe Meseleleri. Konya: Hü-Er Yay.

ERGÜN Mustafa (2014). Felsefeye Giriş (Bilim Felsefesi) Ders Notları. AKÜ: Eğitim Fakültesi. Afyon.

FREDE Dorothea and REIS Burkhard (ed. 2009). Body and Soul in Ancient Philosophy. de Gruyter. Berlin.

FREUD Sigmund. (2000). Yaşamım ve Psikanaliz (Çeviren: Kamuran Şipal). Say Yayınları. İstanbul.

GENDLIN Eugene T. (2012). Line by Line Commentary on Aristotle's De Anima, Books I and II: University of Chicago: Published by the Focusing Institute.

GÖKBERK Macit (2008). Felsefe Tarihi (18. Baskı). Remzi Kitabevi. İstanbul.

GUTHRIE William Keith Chambers (1999). İlkçağ Felsefesi Tarihi (2. Baskı) (Çeviren: Ahmet Cevizci). Gündoğan Yayınları. Ankara.

HANSON Ann Ellis (2006). Hippocrates: The "Greek Miracle" in Medicine. Lee T. Percy, The Episcopal Academy, Merion, PA 19066, USA.

HERAKLEITOS (2005). Fragmanlar (Çeviren: Cengiz Çakmak). Kabcacı Yayınları. İstanbul.

HIPPOCRATES (2006). On the Sacred Disease, Internet Classics Archive: The University of Adelaide Library.

KARADAŞ Cafer (2004). Atomcu Düşünürler ve Kelam Atomculuğu. Kelam Araştırmaları Dergisi, 2:1.

KARAKAŞ Sirel (1997). Bilimsel Psikoloji: Temel İlkeler. Türk Psikologlar Derneği Yayınları. Ankara.

KARAKAŞ Sirel ve BEKÇİ Belma (2003). Zihin/Davranış İle Beden/Organiz-

ma İlişkilerini Ele Alan Bilim Dallarının Doğuşu ve Gelişimi. *NeuroQuantology*, 2, s. 35-55.

KARAKAŞ Sirel, KAFADAR Hatice, BEKÇİ Belma (2001). *Beyin Zihin İlişkisinde Büyük Düşünürler ve Kuramlar: Pozitif Bilim Dalları İçin Doğurgular*. *Nöropsikiyatri Arşivi*, 38 (1), s. 15-23.

KAYA Yalçın (1999). *Antikçağ Felsefesine Genel Bakış* (1.Baskı). Tıglat Matbaacılık A.Ş. s. 28-29. İstanbul.

KRANZ Walther (2003). *Antik Felsefe* (Çeviren: Suat Y. Baydur). Sosyal Yayınlar. İstanbul.

LAERTIUS Diogenes (2004). *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri* (Çeviren: Candan Şentuna). YKY. İstanbul.

LANGE, Friedrich Albert (1998). *Materyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi* (2.Baskı) (Çeviren: Ahmet Arslan). Sosyal Yayınları. İstanbul.

LANGHOLF, V. (1990). *Medical theories in Hippocrates: Early texts and the Epidemics*. de Gruyter, ISBN 9783110119565. Berlin.

LONGRIGG James (1993). *Greek rational medicine: Philosophy and Medicine From Alcmaeon to the Alexandrians*. Routledge. London.

MARX Karl (2009). *Demokritos ile Epikuros'un Doğa Felsefeleri* (2.baskı) (Çeviren: Hüseyin Demirhan). Sol Yayınları. Ankara.

ÖZAKPINAR Yılmaz (2013). *Psikoloji Tarihi* (2.Basım). Ötüken Neşriyat. İstanbul.

ÖZMAKAS Yavuz (1993). *Bergamalı Galenos. Bilim ve Teknik Dergisi* (Ekim Sayısı). TÜBİTAK Yay. s.768-769. Ankara.

PARKER Robert (1995). *Early Orphism in The Greek World*. Anton Powell (ed.).

PINAULT Jody Rubin (1992). *Hippocratic Lives and Legends*, Leiden: Brill Academic Publishers, ISBN 90-04-09574-8.

PLATON (2001). *Phaidon* (Çeviren: Hamdi Ragıp Atademir ve Kemal Yetkin). Sosyal Yayınları. İstanbul.

PLATON (2001). *Timaios* (Çeviren: Erol Güney ve Lütfi Ay). Sosyal Yayınlar. İstanbul.

POLITZER Georges (2003). *Felsefenin Başlangıç İlkeleri* (Çeviren: Sevim Belli). Eriş Yayınları. İstanbul.

POPKIN Richard Henry (ed. 1999). *The Pimlico History of Western Philosophy*. Pimlico. London.

REICHENBACH Hans (1993). *Bilimsel Felsefenin Doğuşu* (2. Basım) (Çeviren: Cemal Yıldırım). Remzi Kitabevi. İstanbul.

RONAN Colin A. (2005). Bilim tarihi (Çeviren: Ekmeleddin İhsanoğlu ve Feza Günergun). TUBITAK Yay. Akademik Dizi. Ankara.

SAHAKIAN William S. (1995). Felsefe Tarihi (Çeviren: Aziz Yardımlı). İdea Yayınları. İstanbul.

SARIOĞLU Hüseyin (2013). Ortaçağ Felsefesi-II. Anadolu Üniversitesi Yayınları. Eskişehir.

SMITH William D. (1982). Erasistratus's dietetic medicine. Bulletin of the history of medicine, 56 (3). p.398-409.

SCHULTZ Duane P. & SCHULTZ Sydney Ellen (2007). Modern Psikoloji Tarihi- 2. Baskı (Çeviren: Yasemin Aslay). İstanbul: Kaknüs Yayınları.

TARLACI Sultan (2009). Bilinç, Antik Çağdan Bilincin Yeniden Keşfine. İzmir.

TARNAS Richard (1996). The Passion of the Western Mind. Pimlico.

TUĞCU Tuncar (2003). Batı Felsefesi Tarihi (4. Basım). Alesta Yayınları. Ankara.

TURKCAPAR M. Hakan and SARGIN A. Emre (2012). A Technique Socratic Questioning-Guided Discovery. Journal of Cognitive-Behavioral Psychotherapy and Research, 1(1). s. 15-20.

URAL Şafak (2011). Bilim Tarihi (8. Baskı). İstanbul: Çantay Kitabevi.

UYGUN Selçuk (2007). Eğitimin Tarihsel Temelleri. Eğitim Bilimine Giriş (Ed: F. Ereş). Maya Akademi Yayınları. Ankara.

WEBER Alfred (1991). Felsefe Tarihi (Çeviren: H.Vehbi Eralp). Sosyal Yayınları. İstanbul.

WILLS Adrian (1999). Herophilus, Erasistratus, and the birth of neuroscience. Lancet 354. p. 1719-1720.

WILTSE Leon L.& PAIT T. Glenn (1998). Herophilus of Alexandria (325-255 B.C.): The father of anatomy. Spine 23 (17).p. 1904-1914.

YILDIRIM Cemal (2001). Bilim Tarihi (7. Basım). Remzi Kitabevi. Ankara.

YILDIRIM Cemal (2005). Bilimin Öncüleri (22. Basım). TUBITAK Yayınları. Ankara.

YÖRÜKOĞULLARI Ertuğrul, ORHUN Önder, TOPDEMİR Hüseyin Gazi, İHSANOĞLU Ekmeleddin (2013). Bilim ve Teknoloji Tarihi. Anadolu Üniversitesi Yayınları. Eskişehir.

İnternet Kaynakçası

http://tr.wikipedia.org/wiki/Kirene_Okulu